

નિવેદન

દયારામ, હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ, ઉમાશંકર જોશી, રાજેન્દ્ર શાહ, ગુલામમોહમ્મદ શેખ, કમલ વોરા, વિનોદ જોશી: આ સાતેય કવિઓ મને પહેલેથી પ્રિય છે.

દયારામ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના છેલ્લા પ્રતિનિધિ ગણાય છે. હું ડભોઈનો, દયારામના ગામનો, મારા નાગરમિત્રો સાથે દયારામના ફળિયામાં અવારનવાર જવાનું થતું. અમારે ત્યાં દર વર્ષે દયારામ જયન્તી ઊજવાય, હું એમાં ૧૨-૧૩ વર્ષની વયથી ભાગ લેતો, એમનાં પદ કે ગરબીઓ ગાતો.

અધ્યયન દરમ્યાન જાણેલું કે હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ એક અનોખા કવિ છે, એમણે બોદ્દેલેર વગેરે પશ્ચિમના કવિઓને જાણ્યા-માણ્યા છે. એ વીગત આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના સંદર્ભમાં મને સવિશેષ આકર્ષક લાગેલી.

ઉમાશંકર જોશી અને રાજેન્દ્ર શાહ દેશના સર્વોત્તમ એવોર્ડ જ્ઞાનપીઠથી વિભૂષિત છે, પણ એ પહેલાંથી, એમના કાવ્યશબ્દનાં શક્તિ અને સૌન્દર્ય સિદ્ધ હતાં, પ્રસિદ્ધ હતાં. મારા કપડવાણજ-નિવાસ દરમ્યાન રાજેન્દ્રભાઈના અને અમદાવાદ-નિવાસ દરમ્યાન ઉમાશંકરના એક સ્નેહીજન તરીકેનો મને લાક્ષણિક અનુભવ મળેલો. એને હું લડાવો ગણું છું.

ગુલામમોહમ્મદ શેખ આન્તરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ વરેલા ચિત્રકાર છે, પણ સુરેશ જોષીનાં સામયિકોમાં, એ શરૂનાં વરસોમાં, પ્રગટ એમનાં કાવ્યોએ આધુનિક સાહિત્ય વિશેના મારા પહેલા પહેલા પ્રેમને ખીલવ્યો હતો. આધુનિક અછાન્દસ ગુજરાતી કવિતાના પ્રારમ્ભકોમાં શેખ મોખરે છે. વડોદરામાં એમને અવારનવાર મળવાનું થયું છે.

કમલ વોરાનો પરિચય મુંબઈ ખાતે યોજાતા પરિસંવાદોમાં થયેલો, પહેલેથી મને એમનાં લઘુ-કાવ્યો ગમતાં. ઉત્તરોત્તર કમલ મને આધુનિક સંવેદનાના કવિઓમાં જુદા લાગ્યા અને હવે તો હું એમને અનુ-આધુનિક કાવ્યસર્જનના મુખ્ય કવિ ગણું છું.

વિનોદ જોશી એમના વિદ્યાર્થીકાળથી મારા મિત્ર છે. છન્દશાસ્ત્ર એના હૈયે વસે છે, એવું કે ઊંઘમાં પણ એ કોઈપણ પંક્તિના છન્દોલયનું પઠન/ગાયન કરી શકે. એનો 'મહાભારત'-સંલગ્ન અનુરાગ 'સૈરન્દ્રી'-થી સુદઢ ભલે થયો, મારે મન એ છન્દસ્થ કાવ્યમાધ્યમ અને કાવ્યબાનીના વિશેષો સાથેની કાવ્યકલાનું એક અનવદ્ય દૃષ્ટાન્ત છે.

એવાં એવાં અંગત-બિનંગત કારણો ઉપરાન્ત, દરેક કવિની કાવ્યસૃષ્ટિ સ્વાયત્તપણેય મને એટલી જ પ્રિય છે. દરેક કાવ્યસૃષ્ટિ સાથે મારો ઘનિષ્ઠ નાતો રહ્યો છે. આ સૌ

વિશે મેં અગાઉ લખ્યું છે, છૂટક છૂટક પ્રકાશિત છે, પણ તે બધામાં હવે આ પુસ્તકથી સુધારાવધારા કર્યા છે. એટલું જ કહું કે સાહિત્યના ભાવક રૂપે મેં દરેકની સૃષ્ટિને ફરી એક વાર માણી છે, તેનું આસ્વાદન કર્યું છે, સમીક્ષા કરી છે. આશા છે કે આપણા પ્રથમ પંક્તિના આ સાત કવિઓ વિશેનાં મારાં સઘળાં વચનો આ એક જ પુસ્તકમાં હોવાથી વધારે પ્રભાવક અને ઉપકારક નીવડશે.

એક વાર અમદાવાદના મારા પડોશી મિત્ર વીનેશ અંતાણીએ એના પ્રકાશ્ય પુસ્તકની મને સ્પેસિમેન કોપી બતાવેલી. લેખકની પૂર્વસમ્મતિ માટેની પ્રકાશકની એ કાળજી જોઈને હું ખુશ થઈ ગયેલો. મેં તરત જાણેલું કે એ પ્રકાશન હતું, ‘ઝેન ઓપસ’નું. ત્યાર પછી બીજાં પ્રકાશનોની જાહેરાતો જોવા-સાંભળવાથી પણ મને એવી જ કાળજી જોવા મળેલી. મને ઈચ્છા થયેલી કે મારા કોઈક પુસ્તકનું પ્રકાશન ત્યાં કરાવું. મેં ‘ઝેન ઓપસ’ પાસે પ્રસ્તાવ મૂક્યો. એનું પરિણામ તે આ પુસ્તક, ‘સાત કવિઓ’.

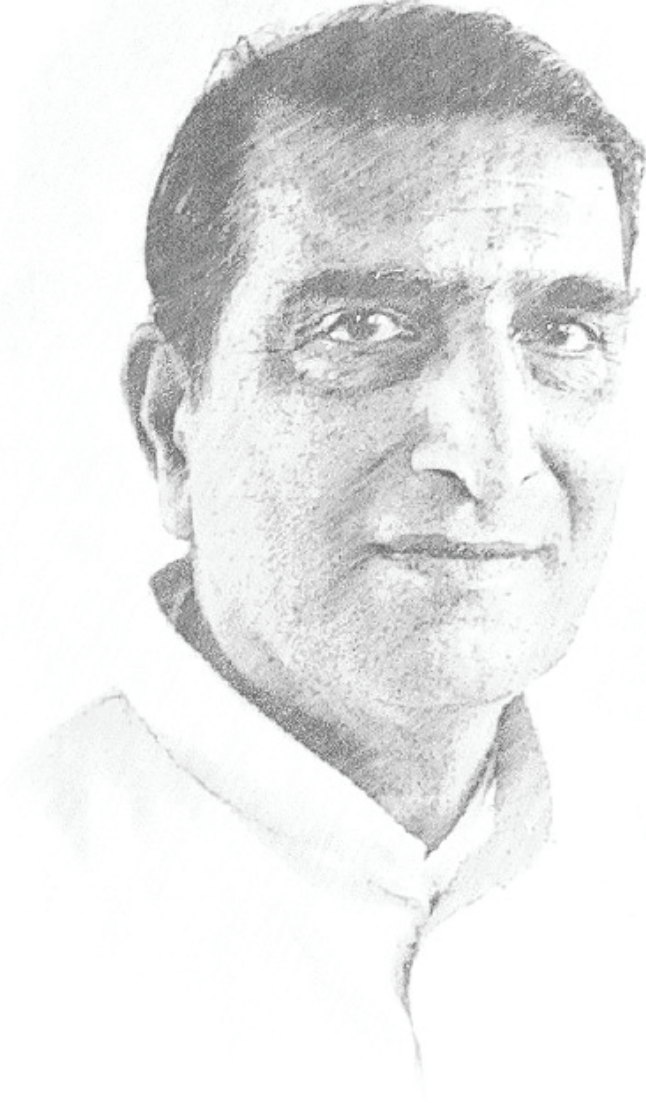
મને એમનો ધ્યોર પ્રોફેશનલ એપ્રોચ જોવા મળ્યો છે, જે ગુજરાતી પ્રકાશનક્ષેત્રે વિરલ છે. એની મને એક ગુડ ફીલિંગ આવી છે. ‘ઝેન ઓપસ’નો આભાર માનું છું, શુભેચ્છા સહિતનાં અભિનન્દન આપું છું.

– સુમન શાહ

રાજેન્દ્ર શાહ

જન્મ ૧૯૧૩ - મૃત્યુ ૨૦૧૦

અહીં એમના કાવ્યસંગ્રહોના સંગ્રહ 'સંકલિત કવિતા'-ની સમીક્ષા છે.

આપણને સૌને ખબર છે, યાદ પણ છે, કે આકાશમાં ઊડતું એક પંખી 'વિટ્ટુઈ વિટ્ટુઈ વિટ્ટુઈ' કરતું જતું હોય છે. એ પંખી સંદર્ભે રાજેન્દ્રભાઈએ એક કાવ્ય કરેલું, હાઈકુના કદનું, નાનું કાવ્ય; મેં એ નાનકડા કાવ્યનો દીર્ઘ આસ્વાદ લખેલો, વરસો વીતી ગયાં. એ આસ્વાદલેખ કોઈક સામયિકમાં પ્રકાશિત થયેલો, કયા સામયિકમાં, યાદ નથી.

અમે રૂબરૂ મળ્યા નહોતા. કપડવણજ એમનું વતન. ૧૯૬૬-થી ૭૨ દરમ્યાન હું કપડવણજ કોલેજમાં પ્રોફેસર હતો. એમના એ વતનના ઘરે મળવાનું થયેલું. મળ્યા ત્યારે કહે, સુમન, હું તમને મળવા કેટલો આતુર હતો, મેં કહેલું કે હું પણ. ત્યારે એ કાવ્યાસ્વાદલેખની પણ ચર્ચા થયેલી. એમની દીકરી મારા કલાસમાં ભણતી'તી. મેં રાજેન્દ્રભાઈને હમેશાં સફેદ લેંઘા-ઝભ્ભામાં જોયા છે. સાહિત્યના રાજકારણથી સદા મુક્ત જોયા છે. હમેશાં મને પ્રેમાળ અને ચિરપરિચિત સજ્જનસમા લાગ્યા છે. મૂળની અને ધરમૂળની જાણવા જેવી ખૂબ વાતો કરે.

મુમ્બઈના ઘરે પણ હું અને જયન્ત પારેખ એક વાર નિરાંતે મળેલા. રાજેન્દ્રભાઈ વાત માંડે પછી તમારે બોલવાનો વારો આવે ખરો, પણ સમય એકાદ પ્રશ્ન કરવા જેટલો જ મળે. કહે, કાવ્ય સીધું મારા ચિત્તમાં આવે છે, પછી ઉતારી લેવાનું જ બાકી હોય છે. પ્રાસ, છન્દ કે લય એથી જુદાં નથી હોતાં.

મોરારિ બાપુની કેન્યામાં રામકથા હતી, ત્યારે અમે સાથે ગયેલા - કહે, સુમન, મારી સાથે રહેજો.

એક વાર, સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીની એડવાઈઝરી બોર્ડની મીટિંગમાં, મુમ્બઈમાં, નિરંજન ભગતનાં કાવ્યોના સમ્પાદનનો મુદ્દો આવેલો. નિરંજનભાઈનાં કાવ્યો, એ સમ્પાદનની અમુકથી અમુક સાલની નિયત મર્યાદામાં બેસે એવાં નહોતાં. એટલે અમારા સૌની ના હતી. પણ સમ્પાદકના મિત્ર મોટાભા હતા તે કહે, નિરંજનનાં કાવ્યો કોઈપણ સમ્પાદનમાં લેવાવાં જોઈએ. રાજેન્દ્રભાઈએ ધરાર ના પાડેલી, ઘાંટો પાડીને બોલેલા - મારો મિત્ર છે છતાં કહું છું કે એનાં કાવ્યો એ સમ્પાદનમાં ન હોઈ શકે.

એક વાર પૂનામાં એક કાર્યક્રમમાં, કે. શિવરામ કારન્થ, ગુલાબદાસ બ્રોકર અને રાજેન્દ્ર શાહના સાન્નિધ્યમાં સાહિત્યની વાતો કરવાની મને ખૂબ મજા આવેલી.

એક વાર એમના ‘શાન્ત કોલાહલ’ કાવ્ય વિશે મારા ‘ખેવના’ સામયિકમાં પરિચયી પ્રકાશિત કરેલી, છ-સાત મિત્રોએ એ એક જ કાવ્ય વિશે પોતપોતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી રસપ્રદ સમીક્ષાઓ લખેલી. (‘ખેવના’-ના બધા જ અંક હવે ‘એકત્ર ફાઉન્ડેશન’ પર ઓનલાઇન ઉપલબ્ધ છે.)

રાજેન્દ્રભાઈનો જન્મ ૧૯૧૩-માં, અવસાન ૨૦૧૦-માં; ૯૭ વર્ષનું આયુષ્ય. એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરાથી ફિલોસોફી સાથે બી. એ. થયેલા. વડોદરામાં બંગાળી ભાષા કોઈ પાડોશી પાસેથી શીખેલા.

રાજેન્દ્રભાઈ ૧૯૩૦-માં, ૧૭ વર્ષની વયે, મેટ્રિકનું ભણવાનું છોડીને દાંડીકૂચમાં જોડાયેલા! બહુ ઓછાઓને ખબર છે કે આઝાદી પૂર્વે, રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવા કપડવાણજના ટાવરે ચડી ગયેલા અને જુલમી પોલીસ સામે ત્યાંથી ભૂસકો મારેલો! તેઓ સ્વાતન્ત્ર્ય સૈનિક પણ હતા, કારાવાસ પણ ભોગવેલો.

વેપારધંધામાં ખાસ ફાવટ નહીં આવેલી. અમદાવાદમાં કરિયાણાની દુકાન કરી. પછી મુમ્બઈ ગયા. ત્યાં લાકડાંનો વેપાર કરનારાને ત્યાં નોકરી કરી, ત્યારે થાણાના વનવિસ્તારમાં જવા-આવવાનું બહુ બનેલું. એ પછી મુમ્બઈમાં પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ શરૂ કર્યું -‘લિપિની પ્રિન્ટરી’. ત્યાં દર રવિવારે કવિમિત્રો મળતા ને સાહિત્યકલાની વાતો થતી. એમના જાણીતા સામયિક ‘કવિલોક’-નો પ્રારમ્ભ ત્યાંથી થયેલો. એક દિવસ એ પ્રેસમાં આગ લાગેલી...

જ્ઞાનપીઠ

૨૦૦૧-માં એમને દેશનો સર્વોચ્ચ સાહિત્યિક એવોર્ડ ‘જ્ઞાનપીઠ’- અપાયો હતો. ત્યારે, હિન્દી ‘સહારા સમય’-ના ખબરપત્રીએ એમની મુલાકાત લીધેલી. એ મુલાકાત પછી બકવાસ જેવી ચર્ચા ચાલેલી, એટલે લગી વાત ચર્ચેલી કે - આ એવોર્ડ ખોટી વ્યક્તિને અપાયો છે. કારણ? કારણ એ કે ગોધરા-કાણડ વિશે કવિ તટસ્થ રહેલા. ‘સહારા સમયે’ ઈન્ટ્રો બાંધીને લખેલું -“આખું ગુજરાત જ્યારે કોમી દાવાનળની આગમાં સળગતું હતું ત્યારે કવિ રાજેન્દ્ર શાહ જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારની પ્રતીક્ષામાં પ્રેમની કવિતાઓ રચતા હતા.” - આથી હલકટ અને મૂર્ખતાભર્યું પત્રકારત્વ મેં આજ દિન લગી જોયું નથી. દુખદાયી આશ્ચર્યની વાત એ છે કે દેશના નામી-અનામી અનેક સાહિત્યકારો એમાં જોડાયેલા, મહાશ્વેતા દેવી પણ. ‘સમકાલીન’ દૈનિક અને ‘નિરીક્ષક’ પખવાડિક એ બકવાસની વીગતવાર માહિતી આપણે ત્યાં લાવેલાં, જેથી આપણ સૌ ગુજરાતીઓને એની ખબર પડેલી.